

УДК: 911 (575.2)

Мухаметжанова Т.Н., Самантуров Б.С.

Арабаев атындагы КМУнун география жана аны окутуу технологиясы кафедрасынын
магистранттары

Мухаметжанова Т.Н., Самантуров Б.С.

Магистранты кафедры географии и технологии ее обучения КГУ им.И.Арабаева

Mukhametzhanova T.N., Samanturov B.S.

Undergraduates of the Department of Geography and Technology of its Teaching, Arabaev KSU

ЫСЫК-КӨЛДҮН ЖАРАТЫЛЫШЫН ИЗИЛДӨӨНҮН ТАРЫХЫ

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИРОДЫ ИССЫК-КУЛЯ

THE HISTORY OF RESEARCHING THE NATURE OF ISSYK-KUL

Аннотация: Макала Ысык-Көлдүн табиятын изилдөөнүн тарыхына арналып жазылды. Ысык-Көлдү баяндап жазган алгачкы маалыматтар биздин заманга чейинки кылымдарда Кытай жазмаларынан кездештиребиз. Ал эми биздин замандын башында жана орто кылымдарда Ысык-Көлдү баяндап жазуу менен гана чектелишкен. Чындыгында Ысык-Көлдүн табиятын илимий жактан изилдөө иштери Орус географиялык коому тарабынан XVII кылымда башталганы менен негизинен XIX кылымда ийгиликтүү жүрүп, көптөгөн экспедициялар уюштурулган. Айрыкча, СССРдин учурунда ар тараптуу илимий иштер жүргүзүлүп, көптөгөн монографиялар жарык көрдү.

Аннотация: Статья посвящена истории изучения природы Иссyk-Куля. Самые ранние упоминания об Иссyk-Куле можно найти в китайских письменах до нашей эры. Однако в начале нашей эры и средневековые времена они ограничивались описанием природы Иссyk-Куля. Фактически, научное изучение природы Иссyk-Куля началось Русским географическим обществом в XVII веке, но XIX веке активно развивалось, и было организовано многочисленные экспедиций. В основном советское время были проведены обширные исследования и опубликовано большинство монографий.

Annotation: The article is devoted to the history of studying the nature of Issyk-Kul. The earliest mentions of Issyk-Kul can be found in Chinese writings BC. However, at the beginning of our era and medieval times, they were limited to describing the nature of Issyk-Kul. In fact, the scientific study of the nature of Issyk-Kul began by the Russian Geographical Society in the 17th century, but in the 19th century it was actively developing, and numerous expeditions were organized. In the main Soviet period, extensive research has been carried out and most of the monographs have been published.

Негизги сөздөр: Ысык-Көл, Орус географиялык коому, экспедиция, саякатчы, окумуштуу-изилдөөчү, геоботаник, изилдөө тарыхы.

Ключевые слова: Иссyk-Куль, Русское географическое общество, экспедиция, путешественник, ученый-исследователь, геоботаник, история исследования.

Key words: Issyk-Kul, Russian Geographical Society, expedition, traveler, researcher, geobotanist, research history.

Ысык-Көл жөнүндө биринчи эскерүү биздин заманга чейинки 2-кылымдын аягындагы Кытай жылнаамаларында кездешет, ал жер Чжэ-Хай деп аталып, "жылуу деңиз" дегенди

билдирет. Бирок, көлдү илимий жактан изилдөө 19-кылымда гана орус окумуштуулары, анын ичинде Н.М.Пржевальский тарабынан жүргүзүлүп, Н.М.Пржевальский Ысык-Көлдүн жээгинде сөөгүн коюуга мурас калтырган.

XVII кылымда Орус коомунун "Чон Чийме" деп аталган материалдарында жана документтеринде Кыргызстандын аймагы жөнүндө маалыматтар бар, анда 1723-жылы Ысык-Көлгө барган И.Унковскийдин билдирүүлөрү берилген. Кийинки мезгилде орус изилдөөчүлөрүнүн Кыргызстандын географиясына, тарыхына жана этнографиясына болгон кызыгуулары күчөгөн. 19-кылымда Н.Я. Бичурин (1829, 1834, 1851), А.И. Левшин (1832), П.С. Савельев (1848), П.Чикачевдин (1849) ж.б. чыгармаларында Борбор Азиянын башка аймактары менен катар Кыргызстандын жаратылышы чагылдырылган [3]. Кыргызстан жөнүндө атайын чыгармалар пайда болгон. Мисалы, 1851-жылы орус Географиялык коомунун басылмаларында "Ысык-Көлдүн картасы" жарыяланган.

Орус Географиялык Коому 1856-жылы Ысык-Көлгө биринчи орус экспедициясын уюштурган. Бул жерде орус окумуштуулары жаратылыштын жалпы өзгөчөлүктөрүн белгилөө, сүрөткө тартуу, географиялык так карта түзүүгө көңүл бурушкан. Ушул мезгилдерде комплекстүү экспедиция уюштурулуп, ага П.П. Семенов Тянь-Шанский 1856-1857, Н.А. Северцов менен К.В. Струвенин Түркстан экспедициясы 1865-1867, ал эми 1868-1871-жылдары А.П.Федченко Кыргызстандын географиясын изилдөө тарыхында өзгөчө ролду ойношкон [1, 5].

Александр Федорович Голубев (окумуштуу, офицер, саякатчы, изилдөөчү) 1859-1864-жылдар аралыгында Ысык-Көлдүн айланасында астрономиялык ыкмаларды жүргүзгөн биринчи европалык илимпоз болгон. А.Ф.Голубев көлдүн жээгин бойлоп жүрүп, негизги чекиттеринин географиялык координаттарын так аныктаган, натыйжада көлдүн контуру картага так түшүрүлгөн.

Ботаникалык жана зоологиялык объектилердин ири коллекциясы Г.С. Карелин тарабынан 1840-1862-жылдары Жети-Сууда жүргүзүлгөн талаа изилдөө мезгилинде жүргүзүлгөн, Ал Н.А.Северцовдун материалдарын да колдонгон.

Окумуштуу изилдөөчү А.М. Фетисовдун [9] Кыргызстан боюнча чоң эмгегин белгилөөгө болот. Ал жаратылышты, антропологияны жана этнографияны сүйүүчүлөр коомунун Түркстан филиалын түзүүнүн демилгечилеринин бири болгон (1870). Анын "Арткы Алай, Тескей жана Күнгөй Алатоо тоолоруна экскурсиялар" аттуу эмгегинде Ысык-Көлдүн түштүк-чыгышында жана түштүгүндө байыркы доорлор жөнүндө көптөгөн эскерүүлөр камтылган.

Ысык-Көл облусу жана ага чектеш аймактар көрүнүктүү орус табият тануучуларынын жалпы изилдөөчү полигону болуп калды (Ч. Ч. Валиханов, П.П. Семенов, Н.А.Северцов [6], А.Н.Краснов, Л.С.Берг жана башкалар), геодезистер (Е.П. Воронин, А.А. Вараксин, А.Ф. Голубев, Ф.П. Петров, Ю.А. Шмидт жана башкалар), чыгыш таануучулар (В.В. Радлов., Н.Н. Пантусов., Ф.В. Поярков жана башкалар).

Н.М. Пржевальскийдин Борбордук Азияга төртүнчү сапарынын акыркы пункту Ысык-Көл болгон (1885) жана Ысык-Көл анын Тибетке жасаган акыркы экспедициясынын башталыш пункту болду (1888). Н.М. Пржевальскийдин урматына Ысык-Көл облусунун шаарларынын бири кийин Пржевальск деп аталып калды.

Пржевальск шаары алардын Борбор Азиядагы экспедицияларынын башталгыч пункту катары тандалып, Н.М.Пржевальский шериктери М.В.Певцов (1889), В.И.Роборовский, П.К. Козлов (1893) жана башкалар менен келген.

Н.М.Пржевальский Кыргызстанга экинчи жолу 1888-жылы күзүндө болгон. Ал Каракол шаарын экспедициянын негизги базасы катары тандап, экспедициялык отряд даярданып алып, ал жерден Борбордук Азиянын ички бөлүгүнө жөнөй турган болгон. Экспедициялык жабдуунун акыркы этабы октябрь айынын экинчи декадасында Караколдо болуп өттү. Бирок, күтүлбөгөн катуу оорудан жана күтүүсүз өлүмдөн улам 1888-жылы 20-октябрда Н.М.Пржевальскийдин андан аркы экспедициясы болгон эмес [8].

Чыгыш Ысык-Көл аймагы 1893-жылдын июнь айында кайрадан географиялык байкоолордун объектиси болуп калды, В.И.Роборовский менен П.К. Козлов Пржевальск шаарынан Борбордук Азияга жаны саякат жасашкан.

Салыштырмалуу ири канаттуулар коллекциясы (1532 экземпляр) 1895-1900-жылдары Ысык-Көл ойдуңунун түндүк бөлүгүндө жана ага жанаша тоолордо лейтенант Б.П.Кореев тарабынан жүргүзүлүп, ал белгилүү орнитолог Н.А.Зарудныйдын тапшырмасы менен канаттууларды чогултуп, байкоо жүргүзгөн. Бул изилдөөлөрдүн натыйжалары "Жети-Суу облусунун орнитологиялык фаунасы" (1906) китебинде жарыяланган.

Ысык-Көл облусунун топурактары жөнүндө алгачкы түшүнүктөр ботаник-географ А.Н.Красновдун (1887) эмгектеринде кездешет.

Биринчи жолу Докучаевдин топуракты райондоштуруу жөнүндө идеялары Тянь-Шандын шарттарына Л.И.Прасолов тарабынан колдонулган.

Р.И.Аболиндин жетекчилиги астында топурак таануу жана геоботаника институтунун экспедициясы тарабынан аймактын топурагын, геоботаникасын изилдөө жаатындагы эмгектери чоң мааниге ээ болгон (1927, 1929, 1930, 1934).

Жалпы республиканын жана анын айрым аймактарынын топурак катмарын изилдөөдө Топурак таануу бөлүмүнүн изилдөөчүлөрү тарабынан олуттуу салым кошулган (1953). 1965-жылы Кыргыз топурак таануу илим-изилдөө институту болуп кайра түзүлүп, академик А.М.Мамытов жетектеген. Аталган институт тарабынан Кыргызстанда топурактарды географиялык райондоштуруу иштери жүргүзүлгөн (А.М. Мамытов 1958; А.М. Мамытов, Г.И.Ройченко, 1961) Ысык-Көл облусунун топурактары Ысык-Көл подпровинциясы деп бөлүнгөн.

Белгилей кетүүчү нерсе, Ысык-Көлдүн кыртышын жана географиялык шарттарын изилдегенде А.М.Мамытовдун «Борбордук Тянь-Шандын топурактары» (1963), ошондой эле А.М.Мамытов, И.А.Асанбековдун "Ысык-Көл облусунун топурактары жана аларды сарамжалдуу пайдалануу жолдору" (1977) монографиясында терең изилденген [2, 4].

Ысык-Көлдө немис геологу, профессор G. Merzbacher 1902 жана 1903-жылдары канаттууларды чогулткан. Жалпысынан ал Борбордук Тянь-Шандагы коллекцияларды (1907-1908) кошкондо, 144 түрүн чогулткан. E. Lönnberg 1900-жылы 165 канаттуудан турган коллекция чогулткан. N.Gyldenstolpнин коллекциясы куштардын 140 түрүнөн турган (1909-1910-жылдары чогултулган).

1920-30-жылдардагы өндүргүч күчтөрдү изилдөө боюнча иштер системалык мүнөзгө ээ болду - ушул мезгилде Ысык-Көл облусунда бир катар орусиялык комплекстүү экспедициялар жүргүзүлдү: Л.С.Бергдин жетекчилигиндеги СССР Илимдер академиясынын гидробиологиялык экспедициясы (1928, 1930, 1932-1933), СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз комплекстүү экспедициясы (1932-1933), анда фаунисттик изилдөө болуп, алардын курамында П.Я.Дрягин, А.П.Занин, Г.У. Линдберг жана В.П. Матвеев сыяктуу изилдөөчүлөр келген [10, 11].

1950-1957-жылдары Чоң-Кызыл-Суу капчыгайында СССР Илимдер академиясынын Тянь-Шань физикалык-географиялык станциясында зоолог Р.П.Зими́на байкоолорду жана коллекцияларды жүргүзүп келген.

Ысык-Көлдүн жээк тилкесинде каттоо иштерин мергенчилер А.П.Шестаков (кыргоол үчүн - 1972-1974) жана Г.А.Деменчук (жырткыч куштар - 1969-1980) жүргүзгөн, бирок негизги ишти республиканын Илимдер Академиясынын Биология Институтунун зоология лабораториясынын зоологдору, Э.Ж.Шүкүровдун жетекчилиги астында 1986-1990-жылдары Түндүк Кыргызстандагы омурткалуу жаныбарлардын популяциясын стационардык изилдөө учурунда жүргүзүшкөн.

А.А.Кешикбаев “Экономикалык-географиялык аспектиде Ысык-Көлдүн айылдык калкын изилдөө” деген темада 1991-жылы кандидаттык диссертациясын жактаган.

М.Д.Чогулдуров “Тоолуу аймактарда жаратылышты пайдалануунун геоэкологиялык өзгөчөлүктөрү: Ысык-Көлдүн мисалында” деген темада 1994-жылы кандидаттык диссертациясын жактаган. М.Д.Чогулдуров эмгегинде адам баласынын Ысык-Көлдө жаратылышты пайдалануунун этаптарына токтолгон. Алгачкы этабы б.з.ч. VII кылымдан башталып, бүгүнкү күндө адамдын жаратылышка тийгизип жаткан таасирлери изилденген.

2006-жылы көлдүн түбүндө Кыргыз Илимдер Академиясынын вице-президенти Владимир Плоскихтин жетекчилиги астында иштеген Кыргыз-Орус Славян университетинин археологиялык экспедициясы 2,5 миң жыл мурун болгон белгисиз байыркы цивилизацияны ачкан.

Д.Т.Чонтоев 2012-жылы “Кыргызстандын жаратылыштык-рекреациялык ресурстары жана аларды сарамжалдуу пайдалануудагы проблемалар” деген темада докторлук диссертациясын коргогон. Анда Ысык-Көл регионунун тоо туризминин ресурстары жана продуктыларына, курорттук-рекреациялык комплекстерине кеңири токтолгон.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанбекова Ж.И. Русские исследователи в изучении природы прииссукулья во второй половине XIX в. и начале XX в. –Каракол: ИГУ, 2001.
2. Асанбеков И.А., Асанбекова Ж.И., Умралиева Б.У. К истории изучения почв Иссык-Кульской области//Вестник ИГУ, №39.–Каракол, 2015.
3. Бичурин Н.Я. Собраний сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I - III М., 1953.
4. Мамытов А.М., Асанбеков И.А. и др. Почвы Иссык-Кульской области и пути их рационального использования. -Фрунзе: Илим, 1977.
5. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шане в 1856-1857 гг. –М., 1947.
6. Северцов Н.А. Путешествие по Туркестанскому краю. –М., 1947.
7. Н.М. Пржевальский великий русский путешественник и географ. –Фрунзе: «Илим», 1989.
8. Оторбаев К.О. Основные этапы жизни и исследований Н.М.Пржевальского. Сб. Тезисы докладов «Пржевальские чтения», посвященный 150-летию со дня рождения Н.М. Пржевальского. –Фрунзе, 1989.
9. Фетисов А.М. Экскурсии в горы Заилийского, Тескей и Кунгей Алатау// Туркестанские ведомости, № 3-4, 1878.
10. Умурзаков С. Очерки истории географических открытий и исследований Киргизии. – Фрунзе, 1959.

11. Умурзаков С. Краткий очерк истории географического изучения Киргизии «Тр. Ин-та истории, естествознания и техники АН СССР», Т.42, вып. 3, 1962.

Рецензент: г.и.к., доцент Акматов Р.Т.